

Ortutay Gyula

A FAUST-MONDA MAGYARORSZÁGON

A Faust-monda magyarországi előfordulásait, feldolgozásait és átdolgozásait igen kisszámú értekezés elemezte a magyar szakirodalomban. Ezek többsége is megelégszik azzal, hogy azonos adatokat és szempontokat vegyen ismételten görcső alá. Önmagában véve az sem mellékes körülmény, hogy a Faust-monda, amely másutt jelentős és sokrétű hatást fejtett ki, sem népkönyvként, sem pedig goethei változatában nem hagyott maga után említésre méltó nyomokat Magyarországon, nem épült bele sem az epikus prózába, sem pedig az epikus költészetbe. A Faust-monda későbbi hatása azonban olyan támponatot kínál, amely alkalmas lehet néhány érdekes fejtegetés előadásához. Ezért is választottam ebből az ünnepi alkalomból dolgozatom témájául ezt a kérdéskört. Választásom másrészt az is indokolja, hogy a Faust-monda magyarországi elterjedése és átdolgozásai alig ismertek az európai szakirodalomban. Mindössze néhány, időben egymástól igen távol eső elemzésre utalhatok csupán.¹ Ezek az értekezések igen kevés fogódzót kínálnak a kutatás számára, s semmi olyant nem tartalmaznak, ami szemléltetné bennük a Faust-monda tényleges magyarországi folklorizálódását és jellemezhetné helyét a történeti és hiedelemmondák körében.

A legújabb kutatások szenteltek elsőként kellő figyelmet ennek a kérdéskörnek és mutattak rá arra, hogy a magyar irodalomban már a XVII. és XVIII. század előtt számolni kell a Faust-népkönyvek közvetlen vagy közvetett hatásával. Ezek a nyomok is arra utalnak, hogy a folklorizálódás folyamata korábban indult meg, mint azt Heinrich Gusztáv, vagy nem is olyan régen Turóczi-Trostler József feltételezte volna. A XVI. században elterjedt démológiai irodalom korai magyar átdolgozásainak legjelentősebb bizonyítéka Bornemisza Péter (1535–1585) műve, amely a szerző törekvése szerint az „ördögi kísértetek” legteljesebb összefoglalása kívánt lenni.² Ez a mű 1578-ban készült el, s Eckhardt Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy Bornemisza Péter az ördögös históriákat 1557 körül hallhatta Wittenbergában tanárjától, Melanchtontól. Másik fontos forrásként keze ügyébe kerülhetett Manlius híres műve is,³ amelyben a mágus Johannes Faust históriájának több epizódja megtalálható. Ezt a Faust-mondakörhöz köthető történetet Bornemisza minden bizonnyal

nem Manlius művéből merítette, mert ez az elbeszélés ott nem szerepel. Ebben az epizódban egy közelebről meg nem nevezett wittenbergai diákról van szó, aki itt as állapotban szerződést kötött az ördöggel, és csak nagy kínok árán tudott megmenekülni karmaiból. Egy magyar kutató a Bornemisza által elbeszélrt történetet a Faust-mondakörhöz tartozóként tárgyalta.⁴ Hasonlóan vélekedik Eckhardt Sándor is, ő azonban hangsúlyozza, hogy nem ismerhetjük Bornemisza minden forrását. Esetünkben ez azonban mégis lehetséges, mert a Faust-mondakörbe sorolható történetet nem olvasmányáiból, hanem a wittenbergai diákhagyományból merítette.⁵ Érdemes itt idézni ezt az „ördögi kísértetet”, ahogy Bornemisza Péter nevezte, mert a szöveg teljes egészében összefüggésbe hozható a XVI. századi német szájhagyománnyal.

„Egy Deac Wittembergaba, mikor nagy reszegsegre atta volna magát, az ördög megyen melle reszeges ember kepebe, es együt iszic vele, Végre mond: Ad nekem magad, es fogad fel, hogy soha nem nézed az irast, es im olly irast adoc, hogy mikor rea, imez (811 v°) vissza fordult igeket mondod, annyi arany forint hul ki belöle a menyit akarsz. Fel fogadgya, es véreuel keze irasat iria, ki-be neki köti magát. Es sokaig hasznat veszi az leuelnec, végre nem тұrheti, hanem meg nézi mit irtac: Es rut ektelen aszony ember szerszama, es az firfué volt benne, valami vndoc igekcel: Az hogy rea tekint, meg szelesedic, el ijed, es el futamodic, mint ha üz nec az ördögoc, Végre meg fogiac, es ki vallya minden dolgat, es imatkozta c érötte. De sokat pörlöt az ördög az ő maga irasual érte, kit ő neki mutogatot, de egyeb nem latta. Aztis mikor megmondana, hogy mig nala lesz keze irasa nem terhet meg, azertis könyörgöttec, es ala vetti közikbe, ez czattogassa(l) el mulic.”⁶

Ez lenne tehát a magyar hagyomány legrégibb és valószínűleg legközvetlenebb kapcsolata a Faust-mondával. Bornemisza Péter szenvedélyes reformátori szellemmel áthatott vitairatai és szentbeszédei után Luther-ellenes ördögi történetek és vádak bukkannak fel lépten-nyomon az ellenreformáció legjelesebb magyar képviselője, Pázmány Péter (1570–1637) műveiben is. Pázmány történetei között van egy olyan is, amely Salamon király mondaköréhez tartozik. Ez a történet arról szól, hogy hogyan mutatkozott meg Sába királynője egy ördögös férfi által:

„Mikor a Salamon palotájába vólna a királyné, jól felemelé szoknyáját, azt itilvén, hogy vizen kellene által-menni, maga csak üveg padimontomon jár vala...”⁷

Érdekes módon ez a történet bekerült Magyarországon Hatvani István, a „magyar Faust” személye körül kialakult mondakörbe, s kapcsolatban van azal a históriával, amely az anhalti herceg kastélyában tartott csodálatos ünnepi lakoma történetének átdolgozott változatát tartalmazza.

Az elszórt adatok között meg kell említeni egy feljegyzést a magyar útirajz-irodalomból is. Froelichnél fordul elő, aki született százsz létére a magyar művelődési élet vezető képviselője volt az akkori Felvidéken, s akit Jókai Mór is szerepeltet egyik regényében, a Szép Mikhál címűben. A „Magyar vagy dák simplicissimus” révén ennek a regénynek külön jelentősége van a német-magyar művelődési kapcsolatokban. Az említett útleírásban David Froelich a következőket mondja:

„Lipsiae Mercatorum aula Auerbacher Hoff dicta, omnis generis mercibus pretiosissimis, tempore inprimis Nundinarum, referta est, habetque cellam, ex qua famosissimus ille Magus D. Faustus dolium vini, cui ipsemet insedit opera spiritus e vexit: etc. quo ludicro facinore extant ibi versiculi sequentes

Doktor Faustus erre az időre
Auerbach pincéjéből kilovagolt
Egy boroshordón nagy sebesen,
Mindezt látta sok ember és gyerek;
Erre volt jó neki agyafúrt tudománya,
Elnyerte véle az ördög jutalmát.”⁸

Egy útmutató és egyedülállóan fontos adatra Tolnai Gábor hívta fel a figyelmünket.⁹ Ebben az értekezésében Szenczi Molnár Albertnek, a XVII. század legjelentősebb magyar tudósának tulajdonított egyik fordítással, valamint a fordításhoz kapcsolódó Faust-monda töredék értelmezésével foglalkozik. Szenczi Molnár Albert kiemelkedő zsolnárfordító volt, kiadta a Bibliát, fordította Kálvin műveit is; kapcsolatban állt kora Európájának legnagyobb szellemeivel, például Keplerrel, s csak életének utolsó éveit keserítették meg a rossz-akaratú rágalmozások. Őt is, akárcsak sok más Európát tapasztalt magyart, szeretett és nehéz megpróbáltatásokon átment hazájában keserű sors várta. Számunkra itt egy latin goliárdének, vágánsdal és magyar fordítása a fontos, amelyet tévesen Szenczi Molnár Albertnek tulajdonítottak. Tolnai Gábor azt bizonyítja be, hogy a „Si quis vivit iucundus” kezdetű vágánsdalt nem Szenczi Molnár Albert fordíthatta. A magyar változat 1745-ből származhat, de már korábban is elterjedhetett, mert Magyarországon igen népszerűnek számított. A magyar változat két utolsó versszaka így hangzik:

„Ez verseket szomorán,
Pénné dolgábul szorulván,
Írta Nagy Molnár Albert
Adván magát juhászagra,
Mint sem egyéb állapotra,
Nem kaphatván egyéb bért.

Végtére annyira jutván,
Ördögtül is megcsalván,
Vérrel tött kézírást pénzért.
Kitül hogy szabadulása,
Lenne vigasztaltatása,
Nép Istentül kegyelmet kért, nyert, finis.”¹⁰

Ennek a két utolsó versszaknak nincs latin megfelelője, aminek alapján egyes kutatók – tévesen – azt a következtetést vonták le, hogy életrajzi vonatkozásról lehet szó. Kétségtávol a Faust-monda egyik epizódja (az ördöggel kötött szerződés) tapadt itt hozzá a vágánsdalhoz, s éppen ezért Tolnai Gábor helyes úton

járt, amikor úgy vélte, hogy a magyar néphagyományban is ismert mesetípus (AaTh 325) epizódjai nemcsak Szenczi Molnár személyéhez, hanem az ismert magyar tudós, Hatvani István alakjához is fűződhetnek. Élete alkonyán Hatvani István is keserű magányba vonult vissza.

Annak ellenére, hogy Hatvani István professzor (1718–1786) személyéhez kötődik a „magyar Faust” elnevezés, ez az állandó jelző természetesen túlzásnak tekinthető. A magyar kutatók újra és újra azt hangsúlyozzák, hogy a Hatvani István személyéhez fűződő gúnyos hangú diákanekdotákkal és egy vásári ponyvanyomtatvánnyal alapozódott meg a Faust-mondakör hatása. Mint arra nyomatékosan utaltunk, a XVI. századi Salamon és Markalf népkönyv történetei, valamint a hét bölcs mesterről szóló novellamesék és a Pauli-trufák (Tréfa és valóság) felbukkanhattak Magyarországon is, de a Faust-történeteknek nincs semmi nyomuk. Később teljesen megszűnt az érdeklődés e mondakör iránt, s csak a XVIII. században alakult ki a Faust-mondák stílusában egy helyi, racionalizált és csúfolódó-ironizáló mondakör egy nagy, európai rangú tudós személye körül, aki egy vidéki kollégiumban tanított. Itt világosan megmutatkozik a különbség az eredeti minta és a magyar átdolgozás között. Mint láttuk, eredeti mondakörként már a XVI. századtól kezdve fölbukkannak Magyarországon a Faust-monda nyomai, mégpedig a parasztság szájhagyományában, bár korábban erre nem is gondoltak, s erre vonatkozó kutatásokat nem is végeztek. Hatvani István Bázalban teológiát és orvostant tanult, itt jelent meg disszertációja is 1748-ban, majd tanulmányait Leydenben folytatta. Kiemelkedő matematikai és fizikai ismeretekkel is rendelkezett. A tehetséges és szakmai körökben kitűnő összeköttetésekkel rendelkező fiatal tudósnek professzúrárt kínált fel a heidelbergi, Marburg/Lahn-i és a leydeni egyetem. Ő azonban hazáját választotta és a Debreceni Kollégiumban, az akkortájt híres magyarországi főiskolán elvállalta a matematikai, fizikai és vegytani tanszék vezetését. A nagy megbecsülésnek és tekintélynek örvendő professzor élete utolsó éveiben rossz hírbe keveredett, majd elkeseredésében – máig sem tisztázott okokból –, magányba vonult vissza. Személyét már röviddel halála után anekdoták és ironikus történetek örökítették meg. A bűbajos tudományáról és az ördöggel kötött szerződéséről kialakult diákanekdoták csakhamar utat leltek maguknak a szájhagyomány felé is.

Ezek a Faust-mondakörhöz tartozó diákanekdoták a Vasárnapi Újságban¹¹ jelentek meg először¹². A tizenhárom fejezetre tagolt történet kálvinista szemszögből alakítja át a professzor és diákjai közti viszonyt, s ezáltal a Faust-monda legfontosabb elemei debreceni paraszti környezetben jelennek meg. A feldolgozás (azaz: átdolgozás) első fejezetéből megtudjuk, hogy Hatvani István édesanyja – fia születése előtt – „szüntelen hétfejú sárkánnyal álmodott”, valamint hogy a kis Hatvani igen korán különös érdeklődést tanúsított a meséken kívül a boszorkányság iránt is. A történet a továbbiakban arról szól, hogyan kapta meg Hatvani István egy temetői keresztútnál, egy kigyótól a bűvös fekete könyvet, milyen bűbajos és ördögös cselekedeteket hajtott végre, az utolsó fejezet pedig irtózatossal számol be. „Hihető, hogy az ördögök ragadták el” – fejezte be közleményét a szerző, Kazinczy Sámuel (1803–1855). Ennek a néhány évtizeden át közöletlen kéziratnak anyaga azonban tovább élt a debre-

ceni szájhagyományban, s a kutatás megállapította¹³, hogy Kazinczy Sámuel kollégiumi diákvevei során, tehát a XIX. század korai húszas éveiben hallhatta, majd papírra is vetette őket. E históriák nyomán dolgozta át az akkori idők legjelentősebb magyar regényírója, Jókai Mór a Hatvani-mondákat, s írt a kérdésről egy akkoriban igen olvasott tanulmányt.¹⁴ Jókai is utal arra, hogy a Faust-monda mitikus és irracionális képzetkőre a debreceni szájhagyományban racionalizálódott történetekké alakult át, amelyekben a csodás eseményeket kifigurázták és ironizálták. Habár a Kazinczy Sámuel-féle közlemény bevezető és záró fejezetében a kálvinizmus vallási hagyományai is felismerhetők, a szerző a Hatvani-mondákban mégis egyértelműen tanulságos és babonaellenes történeteket akart elbeszélni.

Egész biztos, hogy a Hatvani-mondák anyaga nem Goethe Faustjára, hanem a német népkönyvek epizódjaira, valamint a szájhagyományozott hiedelemmondák változataira utal vissza. Sőt az is hangsúlyozandó, hogy ezek a hiedelemmondák sokkal elevebbek voltak a szájhagyományban, mint ahogy az a XVI. századi irodalmi adatok alapján feltételezhető. A Hatvani-mondakör kialakulása óta él a szájhagyományban, valószínűleg a XVIII. század végétől kezdődően, s aztán következnek – igen szórványosan – az írott változatok. Két ilyen vásári ponyvanyomtatványt ismerünk, amely a Hatvani-mondakör anyagát dolgozza föl. Az első 1874-ben jelent meg, s szigorúan követi a Faust-népkönyvek anyagát: negyvennyolc hiedelemmondát tartalmaz meglehetősen együgyű átdolgozásban¹⁵. A történetek hőse tévesen az Imre nevet viseli. Ez a szöveganyag voltaképpen átmenetet képez a németből fordított változatok és a magyar világnak megfelelő átdolgozások között; nem merít a magyar szájhagyományból és aligha tud rá hatást gyakorolni. Kazinczy Sámuel magyar feldolgozásaiból kiindulva inkább a következő, névtelenül közreadott vásári ponyvanyomtatványt kell megvizsgálni, amely kétségkívül merített a debreceni professzorról szóló szájhagyományból, s talán vissza is hatott ugyanarra¹⁶. Mert a szájhagyományban még sokáig eleven volt a Faust-monda. Erről később még szó lesz. A Faust-mondakörrel kapcsolatos magyar kutatásnak tudomása van még egy vásári ponyvanyomtatványról, amelyre Imre Lajos utal említett értekezésében¹⁷. Imre Lajos egybeveti a magyar ponyvanyomtatvány anyagát a Gustav Schwab-féle gyűjtemény¹⁸ változataival, s megállapítja, hogy a magyar kiadvány minden tekintetben hűen követi a német eredetét, csupán egyetlen magyar nevet tartalmaz, s a színhelyet csupán egyszer helyezi át Magyarországra. Véleményem szerint ez a ponyvanyomtatvány nem nagy jelentőségű, mert bár szövegű, de gyenge fordítás. Sokkal lényegesebb számomra, hogy a magyar szájhagyomány kevésbé cseng össze ezzel a nyomtatvánnyal¹⁹, sokkal inkább azonban az említett feldolgozásokkal. Ez annál is inkább elgondolkodtató, mert a vásári ponyvanyomtatványok hatása általában a szájhagyományozott históriák további rögzítésében nyilatkozik meg.

Itt kell megemlíteni, hogy az ördöggel szövetkező professzornak kikiáltott Hatvani István fia igen gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki. Művei között van egy – kétségkívül feledésbe merült – munka, amely az európai meseirodalomhoz tartozik²⁰. E mű ügyesen megfogalmazott bevezetőjében az ifjabb Hatvani István a mesemondó szokásról ír, elemzi a mese történetét és felbuk-

kanását az irodalomban, majd a nevezetesebb meseírók tevékenységét taglalja. Néhány saját költeményén kívül fordításokat tett közzé. Homérosz, Anakreón, Phadrus, Aiszóposz, La Fontaine, Kleist, Gellert, Lichtwer és mások meséit fordította nagy buzgalommal, de fordításai alig tanúskodnak költői tehetségről. Bár ez az ismeretlen irodalmi adat kissé távol áll tulajdonképpeni témámtól, mégis megérdemli, hogy újra felidézzem.

Mint már említettem, a Faust-monda néhány motívuma felbukkan a magyar szájhagyományban, s az újabb gyűjtemények is azt bizonyítják, hogy közülük néhány mélyen beágyazódott a magyar hiedelemmondákba. A magyar népmondák kapcsán a Hatvani-mondakörre utalva Solymossy Sándor megjegyzi²¹, hogy ezek a bűbajos történetek Kazinczy Sámuel közleményének megjelenése után honosodtak meg a magyar szájhagyományban; később azonban saját maga említi, hogy a nép a varázslómesterekről és diákjaikról szóló históriákat összefüggésbe hozta más személyekkel is, például a névtelen paraszti bűbajosokkal, az úgynevezett „tudós emberekkel”. Mint láthattuk, a szájhagyomány a távolabbi múltba vezet vissza; a XVI. századnak abba az időszakába, amikor a Faust-monda elterjedt és megjelent a népkönyv. Lakatos Ferenc kispesti székely napszámos mesemondása 1929-ben még a Faust-mondák hangulatát közvetíti. Nála jól látszanak a mondakör egyes magyar környezetbe helyezett motívumai, ahogy azt Dömötör Sándor közli²², akinek a mese lejegyzését köszönhetjük. Fedics Mihály mesemondótól magam is lejegyeztem egy hiedelemmondát, melynek főszereplőjeként Csokonai Vitéz Mihály jelenik meg, aki jómaga is Debrecenben élt, tanult, majd oktatott is. Ő volt a XVIII. század legjelentősebb magyar költője. Ez a hiedelemmonda több motívumot egyesít, közülük egy a Faust-mondakörhöz tartozik. A Doktor Faustus által disznóvá változtatott szalmacsutakról van szó, amely a vízben újra szalmacsutakká változik²³. Balassa Iván nagy gyűjteményéből²⁴, de más mai mondagyűjteményekből is tudnék históriákat idézni, amelyek részben a Faust-mondához, részben azonban a Hatvani-féle változatokhoz kapcsolódnak. A budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában lévő kéziratos gyűjtésekben számos alkalommal rábukkanhatunk olyan hiedelemmondákra, amelyek ide tartozó motívumokat tartalmaznak. Ilyen például az ördöggel kötött vérszerződés, a boszorkányszombat, a bűbajos szörnyű halála, mert elragadja az ördög. A Fabula folyóirat számára készülő másik dolgozatomban ezeket az eleven hiedelemmondákat szándékozom rendszerbe foglalni. Ezek a hiedelemmondák azért is érdekesek, mert közvetlen módon vagy átalakulva – a magyar hagyomány archaikumaival és sajátosságaival keveredve – az eleven szó erejével továbbították és alakították a Faust-mondát, miként az Európában másutt is igazolható.

Fordította: *Blau Júlia*

Jegyzetek

- ¹ G. Heinrich: Der ungarische Faust. In: Ungarische Revue, Bd. 6., Budapest, 1886., 780–804. p. A szerző, rövid bevezető kíséretében az akkor ismert legrégebb és legismertebb változatait tette közzé a Faust-népkönyv Magyarországon átdolgozott változatainak. Továbbá: J. Turoczy-Trostler: Weltliteratur auf dem ungarischen Jahrmarkt. In: Acta Literaria, Vol. 1., Budapest, 1964., 703–719. p.
- ² Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Kiadta Eckhardt Sándor. Budapest, 1955., 293. p.
- ³ Locorum communium collectanea, a Johanne Manlio per multos annos, tum ex lectionibus D. Philippi Melanchtonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta. Budissina, 1565. Vö.: 234. p.
- ⁴ Koltai-Kastner Jenő: Bornemisza Péter humanizmusa. In: Irodalomtörténet. 1953, 95. p.
- ⁵ Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. 235. p.
(A problematikához kitűnő kiegészítő adatokkal szolgál Scheiber Sándor. Vö. Jegyzetek Bornemiszához. In.: Folkról és tárgytörténet II. Budapest, 1977². 17–20., valamint: Forrányomozások Bornemiszához. Ugyanott: 31. További kiegészítő adatok: Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és a Sátán szövetsége. In.: Irodalomtörténeti Közlemények. LXXXI. 1977. 395–403. – A Szerkesztő kiegészítése.)
- ⁶ Ugyanott, 138–139. p.
- ⁷ Pázmány Péter Összes Művei. I. kötet, Budapest, 1895., 568. p.
- ⁸ Bibliothecae sev Cynosurae Peregrinatum libri. Ulma, 1643., 415. p. Ezt az adatot Gálos Rezső közleményének köszönhetjük. Vö.: Gálos Rezső: A Faust-mondához. In.: Ethnographia, XXI., 1910., 316. p. A versszöveg német eredetije:
Doctor Faustus zu dieser Frist
Aus Auerbachs Keller geritten ist
Auff einem Faß mit Wein geschwind,
Welches gesehen viel Menschen Kind
Solchs durch sein subtil Kunst gethan
Und des Teuffels Lohn empfieng davon.
- ⁹ Vö.: Tolnai Gábor: Molnár Albert éneke. In.: Évek – Századok. Budapest, 1958., 111–131. p.
- ¹⁰ Ugyanott.
- ¹¹ Vö.: Vasárnapi Újság. Budapest, 1872., 11. évfolyam. 13–15. szám. (Ugyanez újabb kiadásban: Tóth Béla: Magyar anekdotakincs. Thesaurus anecdoton Hungarorum. II. kötet., Budapest, 1900. (?), 20–45. p. – A szerkesztő kiegészítése.)
- ¹² A tizenhárom anekdotát németül Heinrich Gusztáv tette közzé az Ungarische Revue 6. kötetében. (Részletes adatait lásd az 1. jegyzetben. – A Szerkesztő kiegészítése.)
- ¹³ A Faust-mondakör magyar elemeinek legjobb összefoglalását Imre Lajos tette közzé. Vö.: Imre Lajos: A magyar Faust. In.: Erdélyi Múzeum., 10. kötet, Budapest, 1893., 158–174. és 236–253. p. Imre Lajos összehasonlító szempontból elemezte az akkor ismert két magyar vásári ponyvanyomtatvány szövegeit és Kazinczy Sámuel tizenhárom históriáját, egybevetve a Faust-monda német népkönyveivel. Ő még nem ismerte sem az előzményeket, sem pedig az élő szájhagyomány adatait, ezért munkáját szeretném kiegészíteni, anélkül, hogy megismételném összehasonlító adatait. Vö.: Kazinczy Sámuel kéziratának első kiadását Szilágyi Istvánnál: A hatvani-monda. Vasárnapi Újság, Budapest, 1872., 13–15. szám. (Március 31., április 7. és 14.) Továbbá Szana Tamásnál: Hatvani István professzor, az úgynevezett bűbajos tudós. In.: Hazánk s a Külföld. 2. kötet, Budapest, 1886., 481–482. p. Szana rögtön az elején megál-

lapítja: „Ahogy a németeknél Faust, úgy vált nálunk Hatvani mitikus alakká. Ördögüzésről szóló könyvéről, amelyet állítólag a kollégium alapkövei közé rejtettek el, még ma is sokat beszélnek.” Bár ez a Hatvani Istvánról szóló cikk bizonyos szempontból túloz, befejező részében mégis kifejezetten utal az eleven szájhagyományra. Készült egy szabatos értekezés is Hatvani István életéről. Vö.: Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és műve. Debrecen., 1931. Vö. továbbá: Heinrich Gusztáv: Faust. Irodalomtörténeti cikkek. Budapest, 1914., 258. és a következő lapok.

- ¹⁴ Jókai Mór: A Magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreceni professzorról. In.: A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam, 6. évf., Budapest, 1871., 140. p. Jókai nemcsak szerepelteti Hatvani István alakját már 1872-ben egyik regényének (Epur si muove – És mégis mozog a föld. I. kötet, Budapest, 1965., 23. p.) egyik rövid jelenetében, hanem anekdotagyűjteményeiben újra elmeséli a Kazinczy Sámuel által közzétett históriákat is új változatban. Vö. például: A magyar nép adomái. Pest, 1856. Egyidejűleg írta Arany János 1855-ben „népmonda nyomán” Hatvani című elbeszélő költeményét, amelyben az előadáson a professzort helyettesítő ördög leleplezésének történetét mondja el. Arany János, akárcsak Jókai Mór, már Szilágyi közlése előtt ismerte a debreceni szájhagyomány históriáit.
- ¹⁵ A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból, nyolc szép képpel. Budapest, 1874., 78. p.
- ¹⁶ A híres Hatvani István debreceni professzor tudákos cselekedetei. Debrecen, 1885.
- ¹⁷ Imre Lajos: A magyar Faust. 170. p. és tovább.
- ¹⁸ Gustav Schwab: Die deutschen Volksbücher. 4. Aufl. Stuttgart, 1859.
- ¹⁹ Péter Tamás: Dr. Faust, a bűvész, vagy az ördöggel kötött vérszerződés. Mulattató és hasznos olvasmányok a nép számára. 48. lapos füzet.
- ²⁰ Mesék. Hatvani István által. Debreczenben, 1799.
- ²¹ Solymossy Sándor: Monda. In.: A Magyarság Néprajza III. kötet. Budapest, 1940., 230. p. és tovább.
- ²² Dömötör Sándor: A keményfalvi pap. Babonás históriák. In.: Ethnographia XL. 1929, 194–197. p.
- ²³ Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél. Budapest, 1940., 373. p. és tovább.
- ²⁴ Balassa Iván: Karcasai mondák. Budapest, 1963., 626. p. és tovább.